

12 Eylül'ün Asıl “Kestiği”

Yakup Kepenek*

Özet:

12 Eylül 1980 askeri darbesinin en önemli ve kalıcı etkisi Türkiye'nin geleneksel ekonomik gelişme eşittir sanayileşme politikasının tamamıyla terk edilmesinde görülüyor. Esas olarak IMF ve Dünya Bankası tarafından oluşturulan bu köklü politika değişikliği, bilişim ve iletişim teknolojilerinde devrim niteliğinde değişimler; ekonomik büyümeye kuramında teknolojinin içsel alınması ve küreselleşme ile eşzamanlı olarak gerçekleşti. Bu koşullar altında ekonomik gelişme, ulusal yenilik sistemi yaklaşımıyla yeniden düşünülebilir.

Anahtar Sözcükler: Sanayisizleşme, Kurumlaşma, Ulusal Yenilik Sistemi, Büyüme ve Gelişme

The Real “Cut-Off” of The 12th September

Abstract

The most important and lasting effect of the September 12th (1980) coup is the leaving aside the traditional economic policy which was equating development with industrialization. Programmed primarily by the IMF and the World Bank, this complete policy shift is coincided with a revolutionary changes in the ICT-information and communication technologies; formulation of the endogenous economic growth theory and globalization. Given this, it is argued that a new approach to the process of development can be formulated along the lines of the national systems of innovation approach.

Key Words: Deindustrialization, institutionalization, national systems of innovation, development and growth.

* Prof.Dr., ODTÜ İktisat Bölümü.

1. Giriş

Ekonomi biliminde zaman kavramı önemlidir. Hemen her konu ve süreç, zamana bağlı olarak algılanır; kısa, orta ve uzun gibi nitelemelerle açıklanır. Üzerinden 30 yıl geçtiğine ve esas özellikleriyle devam ettiğine göre 12 Eylül artık rahatlıkla uzun dönem kapsamına alınabilir.

Geriye dönülüp bakıldığından 12 Eylül 1980 ve sonrası, ekonomik, toplumsal, siyasal yönleriyle, hem bireysel hem de kurumsal alanlarda tam anlamıyla bir yıkımdır. Öldürmeleri, işkenceleri, işten atmaları ile 12 Eylül bir haksızlıklar anıtıdır. Hareket bununla da yetinmemiş, başta adalet ve eğitim gibi toplumsal varoluşun temelleri olmak üzere kurumsal yapıları da yerle bir etmiştir. O kadar ki 12 Eylül sonrasında toplumsal yapıdan uzaklaşan ya da kaybolan hak ve adalet duygusu bir türlü yeniden sağlanamıyor. Din dersinin 1982 Anayasasıyla zorunlu kılınmasının toplumu Cumuhuriyet'in değerlerinden koparma etkisinin yarattığı olumsuzlukları uzun dönemde giderek belirginleşiyor; su yüzüne çıkıyor.

Ancak uzun dönemli kalıcı etkileri yönünden ülkeyi 12 Eylül'e götüren ve sonrasını biçimlendiren çok önemli ve belirleyici bir etken var. O da 12 Eylül ile birlikte Türkiye'nin *ekonomik gelişmenin içeriğinin ve doğrultusunun* tümüyle *değişmesi*, genel olarak sanayileşme, daha özelde makine ve motor sanayisini kurma girişiminin ve teknolojik yeniliğe dayalı üretme geçişinin önünün kesilmesidir.

2. "Sanayileşmeyin" Söyleminin Kısa Tarihçesi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ya da Soğuk Savaş'ın başladığı yıllarda Türkiye'nin ekonomi politikasının esas olarak ABD çevrelerince saptandığı bilinmektedir. Ülkenin Marshall Planı kapsamına alınması ve Truman Doktrini uygulamalarının ana dayanağı olan iki çalışma bu durumu çok açık bir biçimde kanıtlıyor. Bu yarı resmi belgelerde ekonomi politikasının köklü birbirimde değiştirilmesine yönelik ilgiyle okunmaya değer çok sayıda öneri yapılmıştır¹.

Yapılan öneriler arasında o yıllarda yoğun bir biçimde tartışma konusu olan sanayileşme ile ilgili olanlar özellikle dikkat çekicidir: Türkiye, ağır sanayi oluşturmamalı, özellikle demir-çelik, ağır kimya ve kimyasal gübre ve selüloz ve kağıt sanayilerini kurmamalıdır. Savaş sonrasında kapitalist dünyanın uzak

¹ Thornburg, M. W. and Soule G. Spry (1949) *Turkey, An Economic Appraisal*, New York: The Twentieth Century Fund, s.205-255.

IBRD-International Bank for Reconstruction and Development, (Dünya Bankası) (1951) *The Economy of Turkey An Analysis and Recommendations for a Development Program*, Washington, D.C.

ara en büyük egemeni olan ABD, Cumhuriyet'in ekonomik gelişmesinin motorü olan Devletçi Sanayileşme'den tümüyle vazgeçmesini istiyor; daha doğrusu bir taraftan ekonomik yardım, diğer taraftan da komünizm geliyor korkutmacasıyla, yani kendi kültürünün ünlü havuç ve sopa anlayışıyla ve zorla benimsetiyordu. Sanayileşme özel sektörün desteklenmesiyle sağlanmalı ve ağır sanayi sektörlerinde değil, tarım ürünlerinin işlenmesi, hafif metal, inşaat malzemesi, deri, orman ürünleri, seramik ve el sanatlarına önem verilerek sürdürülmeliydi. Öneriler, bu kadar açtı.

Türkiye'nin ekonomi politikası o ve izleyen yıllarda, siyasal yapısıyla birlikte büyük bir değişim geçirdi. Devletçilik, özel sermaye birikimine destek olma anlamında Yeni Devletçilik etiketiyle yeniden tanımlandı. Ulaştırma politikasında, kara yollarının yine ABD dataymasıyla öne çıkarılması; buna bağlı olarak traktör kullanımının dengesiz bir biçimde yaygınlaşması; hızlı kentleşme süreci, ekonomik ve toplumsal yapıyı köklü bir biçimde değiştirdi. O yıllarda, dünya ticaretinin karşılaşmalı üstünlük kuramına dayanan yeniden biçimleniği sonucu Türkiye'nin tarımsal üretimde uzmanlaşması dayatması ve tarım sektörünün öncelikli sayılması bu değişimin belirgin eksenleridir. Bütün bunlar 1950'lerin ortalarına dek Türkiye'nin sanayileşme istencinde ağır sanayinin törpülenmesi sonucunu verdi. 1950lerin ortalarında artan iç talebin baskısı sonucu, bir tür *zoraki devletçilik* uygulamasına gidildi; varolan kamu sanayi işletmelerinin kapasiteleri artırıldı; başta şeker ve çay olmak üzere tarım dayalı sanayi de yine devlet eliyle kurulmak zorunda kalındı. Aynı yıllarda yine devlet eliyle ABD ve Avrupa desteğiyle kurulmak istenen Ereğli Demir Çelik girişimine ABD karşı çıktı; büyük güçlükler yaşandı. Türkiye ağır sanayi sorununu bir ölçüde de olsa 1960'ların sonlarında Sovyetler Birliğinin desteğiyle kurulan demir-çelik, petrokimya ve alüminyum tesisleriyle çözmeye çalıştı.

Türkiye, 1963 sonrasında uyguladığı gelişmeyi esas olarak sanayileşme eksenine yerleştirmiştir. Amaçlanan dışalım yerine yerli üretim, ya da ithal ikameci sanayileşme (İİS) sürecinin *ikinci aşaması* denilen dayanıklı tüketim mallarının yerli üretimi gerçekleştirilmek isteniyordu. Bu bağlamda iç pazar dışarıdan gelecek rekabete karşı korunuyor; sanayi yatırımları destekleniyor; ücret ve gelir politikallarıyla iç talebin canlı tutulması sağlanıyor ve sanayi üretimi için ucuz girdi sağlamak amacıyla KİT-kamu iktisadi girişimlerinin ağırlıklı olarak *ara mali* üretiminde uzmanlaşması yoluna gidiliyordu.

Türkiye sanayileşme kararlılığını 1970'lerde de iç ve dış ekonomik ve siyasal bunalımlara karşın ısrarla sürdürmek istedti. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973–1977)'nda sanayileşme vurgusu çok daha ileri boyutlara taşınmak

isteniyordu. Plan ile birlikte oluşturulan uzun dönemli stratejiyle Türkiye'nin üretim yapısının 22 yıl sonra 1970'in İtalyası'nın üretim yapısını *yakalaması* öngörmektedir ve bu amaca ulaşılması için sanayileşme hızlandırılmalıdır. Sıra, İİS sürecinin, yerli makine makine ve motor üretimyle tamamlanacak üçüncü ve son aşamasına gelmiştir.

Tüm siyasal çalkantılara ve neredeyse süreklilik kazanan ekonomik bunalımlara karşı 1970'lerin hükümetleri sanayileşme ısrarını sonuna kadar sürdürdüler. Bu savın somut göstergesi kısaca SAN'lı denilen kuruluşlardır. Sanayileşmenin temeli olarak ara ve özellikle de yatırım malları üretecek olan bu kuruluşlarda *yerli olarak*, elektronik, elektromekanik, makine ve motor, takım tezgâhları ve ileri nitelikli demir çelik üretimi yapılacaktı. SAN'lı kuruluşlar tümüyle kamu sermayesiyle kurulmalarına karşın, özel hukuk hükümlerine göre çalışacaktı. Ek olarak bunların Anadolu'nun değişik yörelerinde kurulması ve böylelikle sanayinin bölgesel dağılımında denge sağlanması öngörülülmektedir.

SAN'lı kuruluşların yeterli ön hazırlık yapılmadan oluşturulduğu; o yıllarda güçlü bir biçimde örgütlenen özel sanayinin kendisinden kaynaklanan nedenlerle bu girişimi desteklemediği gibi eleştiriler yapılsa da sürece öldürücü darbeyi dış etkenler ve onları tamamlayan 12 Eylül vurdu.

Ancak, ağırlaşan siyasa ve ekonomik bunalımlar ve bunları neden-sonuç ilişkileriyle tamamlayan IMF ve Dünya Bankası'nın --bu ikizleri ABD diye de okunabilir-- şiddetle karşı çıkmalarının bir sonucu olarak İİS yaklaşımı çökertildi. Denilebilir ki 1980'e dek Türkiye'nin dışkredi sağlama çabalarında ana belirleyici etken ya da asıl çatışma noktası “ağır sanayi” kurulması konusudur.

Bu konuda en ilginç örnek, IMF'de Başkan Yardımcılığı dâhil yıllarca üst düzey yöneticilik yapan Anne O. Krueger'in görüşleridir²:

Krueger,” eğer Türkiye sanayileşmede ısrar edecek yerde sabit sermaye yatırımlarını planlı dönemin başındaki sektör büyütüklerine göre yapsaydı, yani sermaye yoğun değil emek yoğun alanları ya da hafif sanayiyi seçseydi, daha yüksek oranda ekonomik büyütme ve istihdam yakalardı”, sonucuna varıyor. Neoklasik ekonomi kuramının özel girişimciliği ilke edinen, bildik ya da klasik ders kitabı anlayışını yansitan ve kısa dönemli ve statik bir yaklaşım olduğu için ağır biçimde eleştirilen bu görüş, 12 Eylül'den tam anlamıyla sonra uygulamaya konulabildi!

² Krueger, Anne O (1974) *Foreign Trade Regimes and Economic Development*. New York: National Bureau of Economic Research. s.259–261

Dünya Bankası'da açıkça Türkiye sanayileşme ısrarında çok ileri gitti; bu sürdürülemez; daha açığı kabul edilemez gibi keskin görüşler öne sürüyordu³.

3. 12 Eylül İle Gelen ve Giden

Denilebilir ki *Ekonominik 12 Eylül*, 24 Ocak 1980'de yürürlüğe konulan IMF tasarımlı *İstikrar Programı* ile başlar. Program, ekonominin enflasyon ve dış ödeme güçlükleri ile somutlaşan bunalımına çözüm bulmayı amaçlıyordu. Bunun için de bütçe disiplini sağlanması, özellikle de kamu yatırımlarının azaltılması; kamu mal ve hizmetlerinin fiyatlarının piyasa arz ve talebine göre belirlenmesi ve genel olarak piyasa mekanizmasının işlerliğine önem verilmesi vurguluyordu. Bunlar yapıldığında ekonomi istikrara kavuşacak ve en önemlisi, o günlerin en önemli darboğazı olan döviz girdisi, IMF'nin yeşil ışık yakması sonucu dış kredi olanaklarının genişlemesiyle aşılabilecekti.

Ekonomiyi bunalımdan kurtarmak isteyen istikrar programları, bunalımın aşılması için ve sınırlı bir süre uygulanır; birkaç yıllık olur. *12 Eylül*, 24 Ocak'ı, can kurtarıcı işlevi görerek, uygun deyimiyle, *kalıcılaştırıldı*; uzun, çok uzun dönemli kıydı ve üstelik bunu Programı niceł ve nitel yönleriyle en aşırı uçlarına taşıyarak yaptı.

12 Eylül'ün uzun dönemde etkileri süren temel belirleyici niteliği, yaptığı *Anayasa*'da somutlaşıyor. Türkiye'nin sahip olduğu en özgürlükçü ve demokratik Anayasası olan 1961 Anayasası'nın yerini alan 12 Eylül Anayasası, yalnız temel insan hak ve özgürlüklerinin aşırı ölçüde sınırlanılması ve ekonomik ve sosyal hakların yok edildikleri bir noktaya taşınması ile değil, adalet, yükseköğretim ve başta sendikalar ve siyasi partiler olmak üzere, kurumsal yapıların da *baskıcı bir anlayışla* biçimlendirilmelerini gerçekleştirdi.

12 Eylülde yitirilen hak ve özgürlükler ve kurumsal yapılar, yıllarca kendilerini toparlayamadı. Denilebilir ki, 12 Eylül Anayasası, oluşturduğu ekonomik, siyasal ve toplumsal çerçeve ile 24 Ocak 1980'i iyice yerleştirdi. Ünlü *The Economist* 'in 6 Kasım 1984 tarihinde belirttiği *This policy was programmed, nurtured and closely watched in Washington (Bu politika Washington'da programlandı, (orada) beslendi ve yakından izlendi)* görüşü, bir gerçeği doğru biçimde özetliyor.

12 Eylül'ün hemen sonrası, kapitalist ekonomilerin yeniden biçimlenişine tanıklık ediyordu. Özellikle ABD kaynaklı *Washington Uzlaşması* ile somutlaşan bu yaklaşım, ekonomik gelişme için sermayenin serbestleşmesine önem

³ World Bank (1980) *Turkey: Policies and Prospects for Growth. A World Bank Country Study*. Washington, D.C.

verilmesi; piyasa mekanizmasının önceliği ve devletin ekonomideki yerinin sınırlanırılmasını esas alıyordu.

Denilebilir ki Türkiye'nin LEP'si (*Liberal Ekonomi Politikası*), kaynağı olan IMF Programı'nın içерdiği ekonomik liberalizmi, askeri rejimin de doğrudan yoğun desteğiyle en aşırı sayılabilen biçimde yaşamakla birlikte kapitalist dünyada yoğunlaşan liberal uygulamalardan da dolaylı olarak etkilendi.

Uygulanmaya konulan ekonomi politikası, buna kısaca LEP diyelim, özünde ekonomik kararların alınmasında *piyasa koşullarında asıl belirleyici olması* kuralına dayanıyor.

İlk bakışta çok *masum* görünen bu anlayışın hiç de öyle olmayan olumsuz sonuçları her gün yaşanıyor.

LEP'ye göre yalnız mal ve hizmet piyasalarında değil, para ve emek piyasalarında da *fiyatlar* sunum ve isteme (arz ve talebe) göre oluşmalıdır. Böylelikle, mal ve hizmet fiyatları, faiz oranı, döviz kuru ve ücretler, ilke olarak ya da olabildiğince, *tam rekabet ortamında* olacak piyasa koşullarında belirlenecektir. Sonuçta, *fiyatların yol göstericiliği* temel ilkedir.

Bu önerme kendi içinde önemli eksikler ve tutarsızlıklar taşıyor.

Önce, fiyatların yol göstericiliği gerekli bir önkoşul olsa bile, yeterli değildir. Çünkü fiyat yanlış ise *yol gösterici de yanlış* olacaktır. Piyasa yapılarının tekelci ya da yarı tekelci bir özellik taşıdığı ortamlarda fiyatları yol gösterici almak en baştan yanlış düşmektir. Gerçekten de 12 Eylül döneminde Türkiye ekonomisi, yirmi yıl boyunca, yani 2000'li yıllara dek, tam anlamıyla bir *fiyat kargasası* dönemi yaşamış, bir bunalımdan diğerine savrulmuştur.

Sonra, fiyatlar günlütür; güncel gösterir. Ekonomisini *geliştirmek* zorunda olan bir ülkede salt fiyat göstergelerine dayalı bir sermaye kaynağı kullanımı süreci, ekonomik gelişmenin sağlanacağını garanti edemez.

Üçüncüsü, fiyatların yol göstericiliğinin doğal bir sonucu olarak, göreli olarak kit kaynak olan sermayenin fiyatı olan faiz oranı artacak, buna karşılık emeğin fiyatı olan ücretler azalacaktır. 12 Eylül'ün emeğiyle geçenler üzerindeki baskıcı yönetimi özellikle bu noktada görevini yaptı; emek sömürüsünü çok daha pekiştirdi. Buna karşılık sermayenin fiyatı olan faizler alabildiğince yukarılara çıktı; *bankerler* eliyle paradan para kazanılması dalgası yaşandı; bunu banka sayılarının ikiye katlanması ve sonrasında da yoğun bir biçimde *batık bankalar* süreci yaşandı.

LEP'nin, bireylerin ve firmaların ekonomik kararlarını tamamıyla *fiyatların tutsağı* yapan yaklaşımının dördüncü ve diğerlerine göre *kalıcılaşan* asıl vurucu sonucu *devletin ekonomideki yerinin daraltılması* ve *işlevlerinin sınırlandırılması* noktasında toplantıyor.

Devletin ekonomideki yerinin budanması, daha doğrusu köklerinin sökülmesi, özünde bir tek amaca yönelikordu: *sanayileşmeden vazgeçilmesi*.

Bunun dışında kalan, piyasaların önce serbest işleyişlerine devletin karışmaması sonra da Düzenleyici ve Denetleyici kurullar oluşturulması; para piyasalarında serbestleşme ve küresel sermaye ile bütünlleşme; vergilerin dolaylı bir nitelik kazanarak sermaye gelirleri üzerindeki vergi yükünün azaltılması; yüksek faizle iç ve dış borçlanmanın artışı; dışsatıma aşırı destekler verilerek döviz sunumunun artırılması; dışsatının ucuz emege dayalı bir özellik kazanması; ara ve yatırım malları dışalımının hızla artırılması sonucu yerli sanayi üretiminin sınırlı oranda büyütülebilmesi; özelleştirmeler... birer türevdirler.

12 Eylül ile gerçekten *giden* sanayileşme ve bunun gerekli olduğu *bilincidir*. 12 Eylül, toplumun, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra benimsenen, inişli-çıkışlı da olsa sürekli izlenen bir politikayı, *ekonomik gelişme eşittir sanayileşme bilincini yitirmesine* neden olmuş bulunuyor.

Belirtildiği gibi 1980 öncesi uygulanan sanayileşme anlayışı, yerli üretim olanaklarının bilinçli bir biçimde genişlemesini ve bunun gelişmenin bütünlüğü içinde gerçekleştirilmemesini öngörür. Bu bağlamda iç pazarın genişlemesi amacıyla emekçi gelirlerinin alım gücünün yüksek tutulması gereği; ekonomik ve sosyal hakların yaygınlaşmasının kaçınılmazlığı; iş gücünün niteliğinin artırılması ve bu amaçla çağdaş eğitime önem verilmesi; tarım üretiminin desteklenmesi, ülkenin tarım ürünlerinde sayılı kendi kendine yeterli ülkelerinden biri konumuna gelmesi ve tarıma dayalı sanayinin de kurulması çabaları ana sanayileşme politikasının ayrılmaz tamamlayıcı öğeleridir. Özette 12 Eylül ile birlikte vazgeçilen yalnızca sanayileşme değildir; sanayileşmeyi tamamlayan çok önemli ekonomik gelişme dayanaklarıdır. 12 Eylül, aynı zamanda ülke *ekonomisinin gelişme bütünlüğünün kaybolması* anlamına gelir.

12 Eylül'ün yol açtığı diğer yıkımlar ve olumsuzluklar bir ölçüde de olsa onarılabilir; yasal ve kurumsal yapılar özgürlük, demokrasi ve çağdaşlaşma düzleminde yeniden oluşturulabilir. Ancak, ekonomik gelişme eşittir sanayileşme bilinci yeniden kazanılabilir mi? Bu konuda neler yapılabilir?

Bu noktalar üzerinde ayrıntılı olarak durulması ve ekonomik gelişme sürecinin biçimlenişinin irdelemesi gerekiyor.

4. Ekonomik Gelişmenin Yeni İtici Gücü

a. Genel

LEP, ülkemizde ekonomide *dişa açılma* olarak pazarlandı. O zaman kadar geçerli olan içe dönük ekonomi politikaları başarısız olmuştu; dışa açılma ile ekonomi fiyat istikrarı ortamında hızla büyüyecekti.

12 Eylül'ü izleyen 20 yıl boyunca, 2000'lere dek, ülke ekonomisi ağır bunalımlarla karşılaştı, fiyat istikrarını bile yakalayamadı. Sonrasında yani 2000'li yıllarda da, 2009'a kadar, oldukça yüksek bir ekonomik büyümeye oranı yakalanmasına karşın, büyümeyenin *ekonomik gelişme* yönünün yetersizliği de bir gerçekertir. Bir başka anlatımla ülke ekonomisi kimi yıllarda yüksek oranda olmak üzere *büyüyor*; ancak *gelışemiyor*. Bu nokta, ekonomik gelişmenin yeni eksenlerinin doğru algılanmamasından ve ekonomi politikasının tamamıyla özel girişime dayalı bir noktaya taşınmasından kaynaklanıyor.

24 Ocak-12 Eylül sürecini yaşarken dünyada da Türkiye'yi doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebilecek kimi önemli gelişmeler olmaktadır. Dışa açılan Türkiye, çelişik bir süreç yaşadı; dışarıdaki bu gelişmeleri ya hiç göremedi ya da yarı yamalak algıladı.

Bu noktaya yalnızca ülke ekonomisinin gelişimi bağlamında degeinilecektir.

b. Küresel Yarışa Katılma

Bilişim ve iletişim teknolojisindeki devrim niteliğinde gelişmenin ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının bir sonucu olarak, ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarıyla uluslar arası alan, 1990'lardan başlayarak, *küreselleşme* adıyla farklı bir nitelik kazandı.

Küreselleşme, bu sürecin adıdır ve bu süreç, mal ve hizmet ticaretinin artması; para sermayenin dolaşımının aşırı sayılabilen ölçüde hız kazanması ve teknolojideki gelişmelerle birlikte bilgiye erişimin kolaylaşması ve bütün bunların yerkürenin her yerinde az ya da çok yaşanması olarak ortaya çıkıyor.

Türkiye, küreselleşme sürecini, tam olarak değil, *yarım* ya da *çeyrek* sayılabilen oranda değerlendirebildi.

Bardağın dolu tarafında dışsatımın hızla artışı var; Türkiye, olağanüstü sayılabilen teşvik mekanizmaları kullanarak, 12 Eylül sonrasında dışsatımını artırmayı başardı. Ancak, dışsatım artışı, üretim teknolojisi ve girdileri yönünden tümüyle dışa bağımlıdır. Dışsatım artışının ve dışalının serbestleşmesinin *yerli üretim*in kalitesini artırıcı bir etki yaptığı da yadsınamaz.

Bununla birlikte, dışsatım artışı esas olarak ucuz işgücüne dayanıyor. Ek olarak, bir birim dışsatım yapılmaması için bir birimden fazla dışalım gerekiyor; üretim tümyle dış girdilere, özellikle de ithal teknolojiye bağımlı kılınmış bulunuyor. Bu arada başta iletişim araçları olmak üzere en ileri teknolojiyle üretilen tüketim mallarının kullanımının yaygınlığı da bir gerçektir. İşsizlik oranlarından kolayca izlenebileceği gibi, üretim artışı ya da ekonomik büyümeye, istihdamı ve özellikle de nitelikli işgücü istihdamını artırıcı bir etki yapmıyor.

Küreselleşme bardağının *bos tarafi* Türkiye'nin dış rekabet süreçlerini kavrayamamasından kaynaklanıyor. Şöyle ki, *küresel uluslararası yarış* esas olarak *kendi araştırma-geliştirmelerini yapan büyük firmaların arasında* yaşanıyor. Türkiye, küresel yarışa teknoloji üreten büyük firmalarla katılamadı. Bunun başlıca nedeni 12 Eylül sonrasında, pek çoğu KİT olan en büyük işletmelerini, özelleştirme sürecine sokulması; önce bakım ve onarımı alınması, sonra da tartışmalı bir biçimde elden çıkarılmalarıdır, denilebilir. Oysa büyük KİT, bakım ve onarımla ya da yeniden yapılandırılarak, az bir destekle küresel yarışa sokulabilirdi. Türkiye, örneğin çoğu AB üyesi ülkenin ve Çin'in gösterdiği bu beceriyi gösteremedi.

Küresel yarışa büyük firmalarla giriş yalnız o firmaların kendi evlerinde yapacakları araştırma geliştirme ile güçlenmesini sağlamakla kalmaz, kullanacakları yerli girdi, oluşturacakları bilgi birikimi ve işgücünün niteliğinin yükseltilmesiyle ekonominin diğer sektörleri için de sürüklüyor bir işlev görebilirlerdi. Ancak, 12 Eylül sonrasında yaratılan ve egemen olan kamu girişimi düşmanlığı ve körlüğü böyle bir gelişmeye olanak tanımadı.

c. Büyüme ve Gelişme Birleşiyor mu?

Ekonominin *büyüme kuramı* 1980'lerin ortalarında yeni *buluşa* imza attı. Yeni yaklaşımı göre, ekonominin *asıl kaynağı teknolojik yeniliklerdi*. Böylelikle ekonomi biliminin temel sorunsalı olan ekonominin *fazlanın* asıl kaynağı konusu yeni bir düzleme taşınmış oluyordu.

Ekonominin evriminde teknolojinin yeri ve önemi bilinmekle birlikte, 1930'lardan sonra oluşturulan ve genel adı neoklasik olan ekonominin büyümeye kuramında, üretim teknolojisinin sistemin dışında belirlendiği varsayımları yapılıyor; teknoloji veri alınıyordu.

Ürerim fonksiyonu ile kolay açıklanan neoklasik büyümeye, tam rekabetin varlığı; üretim girdilerinin türdeşliği gibi varsayımlarının yanında şu üç niteliğiyle somutlaşıyordu: azalan getiri yasası; ölçüge göre sabit getiri, yani üretim faktörleri aynı miktarda artırılırsa ürünün de o kadar artacağı ve üretim faktörleri marjinal

verimlerine göre paylarını aldıklarında üründen geriye bir şey kalmayacağı. Bu modelin en tartışmalı sonuçlarından biri de, azalan getiri yasasının bir sonucu olarak, azgelişmiş ekonomilerde görelî kıt üretim etkeni olan sermayenin veriminin yüksek olduğu ve buradan, gelişmekte olan ülke ekonomilerinin eğer serbest piyasa koşulları geçerli olursa gelişmiş ülkelere yakınlaşacağı ve onları *yakalayacağı* biçimindeydi.

Özellikle 1950'lerin ikinci yarısından sonra yapılan sayısal araştırma ve ölçümeler büyümenin kaynağı teknolojik yeniliklerin büyük bir payı olduğunu kanıtladı. Artarak devam eden bu bulguların da katkısıyla ya da bunların bir sonucu olarak, 1980'lerin ortalarından sonra ekonomik büyümeye kuramı yeni bir düzleme taşındı.

Buna göre teknolojinin veri alınması yaklaşımı bir yana bırakılıyor, teknolojinin ekonomik sistem tarafından *üretildiği* görüşü benimseniyor ve buna dayalı büyümeye modeli oluşturuluyordu. Kisaca, 1990'larda, teknolojiyi içselleştiren ya da *içsel (endojen) büyümeye* yaklaşımı geçerlilik kazandı⁴

Ekonomik büyümeye kuramında ortaya çıkan bu siçrama, yalnız neoklasik ekonomik büyümeye kuramının, tüm varsayımları, kuramsal bulguları ve sonuçlarıyla çöpe atılmasına yol açıyor. Örneğin, içsel büyümeye kuramı, azalan değil, teknolojik yeniliğin bir sonucu olarak *artan getiri* olabileceğini öngörüyor ve tek başına bu olgu neoklasik kuramın gelişmekte olan ülkelerin önde gidenlere yakınlaşacağı sonucunun reddedilmesi anlamına geliyor. Bunun gibi, azalan getiri yasasına ve buradan uzmanlaşmaya dayanan dış ticaretin ünlü karşılaşmalı üstünlük kuramını da anlamsızlaştırıyor.

Ek olarak, içsel büyümeye kuramı, yavaş ve aşamalı bir biçimde de olsa, ekonomik büyümeye ve gelişmenin belirleyici öğelerinin yeniden tanımlanmasını sağlıyor.

Bu olgu, *teknolojik yeniliğin* hem kuramsal olarak hem de uygulamada önemsenmesine; bunun dayanağı olarak *bilginin* önemli ve belirleyici bir üretim etmeni özelliği kazanmasına ve bunlara kaynaklık eden *arastırma-geliştirme* süreçlerinin ekonomilerin gelişmesinde ve büyümesinde belirleyici bir konuma gelmesine neden oluyor.

İçsel ekonomik büyümeye kuramı, aslında, İngilizcesinin baş harfleriyle ICT ya da Türkçe BİT- bilişim ve iletişim teknolojilerinde görülen ve Üçüncü Teknolojik

4 Konu ile ilgili olarak bakınız: Romer, Paul M. (1986) "Increasing Returns and Long-run Growth" *Journal of Political Economy*, 94, 1002-27 ve Romer, Paul M (1995) "The Origins of Endogenous Growth" *Journal of Economic Perspectives* 8, (1) 2-22.

Barro, Robert J. and Xavier Sala-i Martin (1995) *Economic Growth*, McGrawHill.

OECD (1998) *Technology, Productivity and Job Creation, Best Policy Practices*, Paris.

Devrim olarak adlandırılan büyük teknolojik sıçramanın ya da niteliksel değişimin yaşandığı ve küreselleşme sürecinin başlangıç yıllarda doğdu.

Bu noktada bir başka *açmalık* gerekiyor. Teknolojiyi içselleştiren ekonomik büyümeye kuramı ortaya çıkıncaya kadar, *büyüme ve gelişme ayırımı* kolayca yapılabiliyordu. Büyüme nicel ya da sayısal değişimi; gelişme de niteliksel dönüşümü anlatıyordu. Büyümede, yalnızca belli bir dönemde katma değerin değişimine bakılıyordu; gelişme ise, işgürünün niteliğinin güçlenmesi; gelirin daha eşitlikçi bölüşümü; işgücüne katılma, sağlık, eğitim, çevre vb alanlardaki iyileşmeleri içeriyordu.

İçsel ekonomik büyümeye kuramı, teknolojik yeniliğe dayanıyor ve bunun yerli üretimi vurgusuyla, tek başına büyümeye yerine gelişme kavramına çok daha yakın duruyor. Çünkü, teknolojik yenilik, araştırma ve geliştirmeyi, işgürünün niteliksel gelişimini; insan gücüne yatırımı ve bilgi üretimini de içeriyor.

Türkiye, 12 Eylül'ün yarattığı ekonomik, siyasal ve toplumsal koşulların bir sonucu olarak, teknolojinin üretimini içeren içsel büyümeye kuramını ve buna bağlı olarak diğer ülkelerin izlediği ekonomi politikalarını hiçbir biçimde algılayamadı; bu sürece tümüyle yabancı kaldı.

Bu büyük bilinçsizliğinin ya da aymazlığın, 12 Eylül'den kaynaklanan iki önemli göstergesi bulunuyor.

Bunlardan birincisi, bilişim ve iletişim teknolojilerinde bir büyük değişimin gerçekleştiği günlerde, 1980'lerde özelleştirme uygulamalarının hemen başında da TELETAŞ'ın satılmasıdır. Bununla Türkiye, yapabileceği teknolojik yenilikleri bir tarafa bıraktı; uygun deyimle beynine kurşun sitti. Oysa o sırada telefon iletişimi yeni biçimler alıyordu⁵.

İkincisi de 12 Eylül'ün genel olarak eğitimde, özel olarak da YÖK eliyle üniversitelerde yaptığı büyük yıkımdır. 12 Eylül bir bütün olarak eğitimi ilkellettirdi; öğretim üyelerini ya üniversiteden uzaklaştırdı ya da yıldırdı; uzman kadroları nitelikli işgürünü ezdi. Böylelikle araştırma-geliştirme ve buradan bilgi üretimi süreçleri çok büyük ölçüde geriletiildi. O kadar ki, ülke KİT-kamu ekonomik kuruluşlarının *nasıl özelleştirileceğini* bile yabancılardan soracak ve daha da olumsuzu bu konuyu hiçbir biçimde tartışamayacak bir durumu düşü⁶.

12 Eylül sonrasında, özellikle de 1990'lı ve 2000'li yıllarda, AR-GE- araştırma ve geliştirmeye önem verildiği; firmaların teknolojik yenilik çalışmalarının teşvik

⁵ Ceyhun, Yurdakul (2006) *Fikret Yücel'in Anıları ya da Elektronik Sanayimizin Bir Kesiminin Anıları*, Ankara: TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası.

⁶ OECD (2008). *OECD in Figures 2008, Science and Technology, Research and Development*, Paris.

edildiği, teknoparklar kurulduğu, Avrupa Birliğinin araştırma programlarına katılmının arttığı, üniversite sayısının hızla artturıldığı ve üniversite sanayi işbirliğinin geliştiği olumlu gelişmeler olarak sıralanabilir.

Ancak, bu gelişmeler, bütüncül bir ulusal teknolojik yenilik çerçevesinde sağlanmıyor; tam tersine dağınık ve çok yetersiz kalıyor. Örneğin, on yillardır Türkiye ulusal gelirden AR-GE harcamalarına yalnızca binde 6-7 dolayında bir pay ayırmıyor. Oysa gelişmiş ekonomilerde bu pay AB'de yüzde 1,76, ABD'de yüzde 2,62, İsveç'te 3,73, Kore'de 3,23 düzeyinde bulunuyor. Benzer bir farklılaşma her bin çalışan başına düşen araştırmacı sayılarında ya da patent sayılarında görülüyor⁷.

Üniversite sayılarının artışı, diğer büyük kurumsal eksiklerin yanında nitelikli öğretim üyesi eksiği nedeniyle öğretimin niteliğine yansımıyor. Merkezi ve yerel kamu yönetimlerin yönetim anlayışı, örneğin, kentleşme uygulamalarından somut olarak görüleceği gibi, bilimsel verilere dayandırılmıyor. Cep telefon örneğinde olduğu gibi en ileri teknolojiyle üretilen ürünlerin kullanımının yaygınlaşması, toplumda bilimsel düşüncenin yaygınlığını sağlamıyor. Gelişmemeyen bilim ve teknoloji kurumları arasında bir eşgüdümün varlığından söz edilemiyor. Hızla gelişen iletişim teknolojisinin kullanımında Türkiye, yasaklı bir ülke görüntüsü sergiliyor; TÜBİTAK, C. Darwin'in 200. doğum yılıyla ilgili bir bilimsel makalenin kendi Bilim ve Teknik Dergisinde yayınlanması, Şubat 2009'da, yasaklayabiliyor!

Özetlemek gerekirse, 12 Eylül, Türkiye'nin dışalım yerine yerli üretim yöntemiyle sanayileşmeye dayanan geleneksel gelişme modelini yerle bir etti. Onun yerine dışsatıma dayalı büyümeye yaklaşımının yerleştirilmesi yoluna gidildi ve onun için çok ağır siyasal, ekonomik ve toplumsal bedeller ödendi.

Gerçekte gelişme ile sanayileşmeyi eşit gören politikalar, ülkenin üretim yapısının sanayileşme yönünde değişimini sağlamak amacıylaydı. Sanayileşmeye bağlı olarak yasal ve kurumsal yapıların güçlenmesi; çağdaşlaşma, dengeli bölgesel kalkınma, bunların altyapısı olarak eğitim ve buradan ulus devletin oluşumu, kısaca *bütüncül bir gelişme* önemseniyordu. Bir başka anlatımla 12 Eylül ile vazgeçilen yalnızca sanayileşme gereği değildir; bir ekonomik *gelişme* düşüncesi ve politikasıdır.

7 Arıkan, C., C. Akyos, M.Durgut ve A. Göker (2003) *Ulusal İnnovasyon Sistemi, Kavramsal Çerçeve ve Ülke Örnekleri*, İstanbul: TÜSİAD.

Freeman, Chris (1995) "The 'System of National Innovation' in Historical Perspective", *Cambridge Journal of Economics*, 19, 5-24.

Taymaz, Erol (2001) *Ulusal Yenilik Sistemi, Türkiye Sanayisinde Teknolojik Değişim ve Yenilik Süreçleri*, Ankara: TÜBİTAK ve TTGV.

Ek olarak, Türkiye, eğitimi, kamu yönetimi ve toplumsal yapısıyla, bilimselliği güçlendiren bir çizgide gitmiyor;

5. Ekonomik Gelişmeyi Yeniden Düşünmek

Türkiye, 12 Eylül'den buyana geçen 30 yılda adım adım yitirdiği gelişmeci düşunce ve bilinci yeniden kazanabilir mi?

Bu soruya olumlu yanıt vermenin çok zor olduğu açıktır. Ancak, gelişme bilincinin yeniden kazanılması için çaba harcanması da kaçınılmaz bir toplumsal sorumluluktur.

Günümüzde *ekonomik ve toplumsal gelişme* sürecinin açıklanmasında başvurulan kavram ulusal yenilik sistemidir. USY-Ulusel Yenilik Sistemi, ilginçtir, karşılıklar kuramını doğrularcasına küreselleşme ile birlikte oluşuyor⁸.

Bilginin üretimi ve yayılmasını amaçlayan UYS, aslında bir alt dizgelerin ya da sistemlerin bütünlüğüdür. Ancak, UYS'nin çekirdeği, bir ölçüde iç içe geçmiş üç yapıdan ya da halkadan oluşuyor. Bunlar, AR_GE-araştırma-geliştirme yapan firmalar, üniversiteler ve kamu laboratuarlarıdır. Bilgi üreten ve böylelikle teknolojik yeniliklerin kaynağını oluşturan bu üçluğun eşgüdüm, karşılıklı destek ve işbirliği içinde olmaları büyük önem taşiyor.

UYS'nin çekirdeği üçluğun bilgi üretimi ya da araştırma ağırlıklı bir kurumsal altyapısının var olması ve diğer kurumsal yapılarla desteklenmeleri gerekiyor. Destek sistemlerinin başında da eğitim ve finansman başı çekiyor. Bunlara ek olarak UYS, ülkenin *makroekonomi politikasının* üretim teknolojilerinin yerli üretimini ilke edinen, teknoloji transferi, patent, yabancı sermaye yatırımları ve bunları sağlayacak kurumlaşmaları içeren bir *bütünlük içinde* anlam kazanabiliyor.

UYS bir alt sistemler ve kurumsal yapılar bütünüdür. Bu noktayı vurguladıktan sonra, destek kurumlarını en önemlilerinden biri olan *eğitime* kısaca degeinilmelidir.

Teknolojik yenilik, bilgi üretimi, araştırma geliştirme, tanımları gereği, eğitim, altyapısına doğrudan bağlıdır. UYS kapsamında üniversite öne çıkarılmakla birlikte, toplumda bilgiye dayalı yenilikçiliğin egemen olmasında genel olarak eğitimden özel bir yeri olduğu yadsınamaz. Eğitim, bireysel olduğu kadar, belki ondan da fazla toplumsal yönü öncelikli olan ve yaşam boyu devam etmesi gereken bir süreçtir.

⁸ Burada bir karşılaştırma açıklayıcı olacaktır. Türkiye'nin Elektrik İşleri Etüt İdaresi, EİE, 1930'larda, enerji projeleri yapmak üzere kurulmuştur. Ondan kısa sayılabilcek bir süre önce, İtalya'da yaklaşık aynı işlevle ve kamu girişimi olarak ENİ kurulur. Günümüzde ENİ, 78,4 bin dolayında çalışlarıyla 77 ülkede iş yapıyor. Kimliğini, *Araştırma, geleceğimizin üzerinde inşa edildiği temel taşıdır* nitelemesiyle belirten, ENİ Türk Cumhuriyetlerden çıkardığı doğalgazi ve petrolü taşıyor ve Türkiye'ye satıyor! www.eni.com; www.eie.gov.tr.

Bireyin yeteneklerinin geliştirilmesinin en önemli belirleyicisi ekonomik olanaklardır. Bu gerçekten yola çıkan eğitim, bireyin yaratıcı yeteneklerini en üst düzeyde geliştirici bir özellik taşımalıdır. Bu amaçla, insan beyninin gelişmesinin önündeki tüm engellerin kaldırılması; fiziksel koşulları sağlanmış ve özgürlükçü bir ortamda bilginin kaynaklarına ulaşma; araştırma; her konuya önyargısız ve gerekirse eleştirel bakış; kadın erkek ayırımı yapılmadan toplumun her bireyine olanak eşitliği sağlanması büyük önem taşıyor. Kısaca, *insana yatırım*, diğer etkenlerin bütünlüğü içinde olmak koşuluyla UYS'nın temel belirleyicisidir.

Ekonomik gelişmenin UYS ekseninde yeniden ele alınmasının kimi yan öğelerine dikkat çekilmelidir. Bunların başında *kurumlaşma* geliyor. Kurumlar, ekonomik ve toplumsal süreçleri kişiye bağılıktan kurtarır; onları kalıcılaştırır. Burada bir anımsatma ya da vurgu gerekiyor. Cumhuriyet'in Kuruluş Yılları'nın en önemli özelliklerinden biri, belki birincisi, çağdaş kurumlaşmanın çok önemsenmesidir. Cumhuriyet, kurum kavramıyla özdeşdir, denilebilir. Örneğin, üniversite, İstatistik Enstitüsü, Sümerbank, Etibank, Hıfzıssıhha Enstitüsü, Halkevleri, Maden Tetkik ve Arama, Elektrik İşleri Etüt İdaresi, Atatürk Dil ve Tarih Kurumları, Halkevleri, Köy Enstitüleri... Denilebilir ki bu kurumların tamamı doğrudan ya da dolaylı olarak ülke insanların özgürleşmesini ve yaratıcı yeteneklerini geliştirmesini amaçlıyordu. Ek olarak, yine o yıllarda, başta KİT olmak üzere ekonomi ile ilgili kamu kuruluşlarının etkin ve verimli yönetildikleri de bilinen bir gerçektir. Daha sonraki yıllarda, bu kurumların nasıl çalışmaz duruma getirdikleri, özellikle de 12 Eylül sonrasında yok edildikleri bilinen bir gerçektir.

Kısaca, eğer yazılacaksa, Türkiye'nin ekonomik gelişme yapıtında kurumlaşmaya özel bir bölümü ayrılmalıdır.

Bütüncül bir gelişme yaklaşımı için içsel ekonomik büyümeye kuramı bağlamında bir noktanın daha vurgulanması yerinde olacaktır.

Teknolojideki gelişmelere koşut olarak görülmektedir ki, ticarette geleneksel *uzmanlaşma* anlayışı giderek geçersiz ve anlamsız kalıyor.

Kapitalizmin doğum yıllarından yani yaklaşık 1790'lardan 1990'lara kadar, kabaca 200 yıl, kuram ve uygulamada, karşılaşmalı üstünlük anlayışı geçerli oldu. Geliştirilip süzülse de, bu yaklaşım her ülkenin üretim etmenlerinin kullanımında uzmanlaşlığı ürünleri üretmesini; serbest ticaret ile bunların değişimini ve böylelikle her iki ülke tüketicilerinin gönencinin artacağını öne sürer. Bu kuram, Türkiye'ye özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarım üretiminde uzmanlaşması ve 12 Eylül'le birlikte sanayileşmekten vazgeçmesi baskalarında çok açık bir biçimde görülür.

İçsel ekonomik büyümeye kuramı, daha doğrusu teknolojik yeniliğin belirleyici bir konuma gelmesi, tarım-sanayi ikilisine dayanan dış ticarette geçerli olan uzmanlaşma anlayışını yıkıyor. Gelişmiş ekonomiler, ileri teknoloji kullanarak başlıca tarım ürünlerinin üretiminde uzmanlaşabiliyor; daha ucuz ve kaliteli tarımsal ürün elde edebiliyor. Bu gelişmelere koşut olarak, DTÖ-Dünya Ticaret Örgütü, azgelişmiş/ gelişmekte olan ülkelerin tarım ürünlerinin gelişmiş ülkelere satılmasını sağlamakta zorlanıyor. Türkiye'nin gelişme politikasının bu gerçeki göz ardı etmemesi gerekiyor.

6.Sonuç

12 Eylül Türkiye'nin bilinçli bir biçimde ekonomik gelişme politikası uygulamasının sona erdirilmesine neden olmuştur. Gerektiğinde kamu eliyle yatırım yapılarak sanayileşme politikasından tamamıyla vazgeçilmiştir. Sermaye kaynaklarının kullanımı tamamıyla serbest piyasa koşullarına bırakılarak ekonomik gelişme anlayışı, yerinde bir deyimle, kesilmiştir.

Bununla birlikte 12 Eylül sonrasında dünyada yaşanan bilim ve teknoloji devrimi ve ortaya çıkan küreselleşme süreci, ekonomik gelişme düşüncesini yeni bir niteliksel düzleme taşımış bulunmaktadır. Teknolojiyi endojen ya da içsel alan büyümeye kuramı ve ülkelerin buna dayalı uygulamaları, ekonomik gelişmenin ulusal yenilik sistemi adıyla bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasının yolunu açmaktadır.

UYŞ, hükümetler tarafından *bilinçli makroekonomi politikası* olarak uygulandığı ölçüde ya da oranda bütüncül bir ekonomik gelişme anlayışının ana belirleyicisi ve sürükleycisi olabilir.

Bunun için kurumsal yapıların oluşturulması ve güçlendirilmesi; firmaların, üniversitelerin ve kamu araştırma birimlerinin eşgüdüm ve işbirliği yapmaları; insan gücü yatırımlarının artırılması; ekonominin gelişmişlik düzeyine uygun olarak ulaşılabilir *sektörel* teknolojik yenilik önceliklerinin saptanması; uygulamaların ve sonuçlarının değerlendirilmesi; bir taraftan bilim ve teknoloji alanlarında diğer ülkelerle işbirliğine yönelik, diğer taraftan da bu konuda ulusal çıkarları koruyucu önlemler alınması, yani, pek çok ülkenin yaptığı gibi gerektiğinde *teknolojik merkantilizm* yapılarak yerli teknolojiyi dünya pazarından daha çok pay alma amacıyla kullanması; ekonominin tüm sektörlerinin teknolojik yenilik sürecine girmeleri; merkezi ve yerel yönetimlerin bilimsel yaklaşımıları daha çok benimsemeleri büyük önem taşiyor.

12 Eylül yıkımlarıyla 30 yıldır yorgun düşen Türkiye'nin ekonomik gelişme bilincini yeniden canlandırması gerekiyor.

Kaynakça

Arikan, C., C. Akyos, M.Durgut v e A. Göker (2003) *Ulusal İnovasyon Sistemi, Kavramsal Çerçeve ve Ülke Örnekleri*, İstanbul: TÜSİAD.

Barro, Robert J. and Xavier Sala-i Martin (1995) *Economic Growth*, McGrawHill.

Ceyhun, Yurdakul (2006) *Fikret Yücel'in Anıları ya da Elektronik Sanayimizin Bir Kesiminin Anıları*, Ankara: TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası.

DPT(1986) *Özelleştirme Ana Planı (Privatization Master Plan)*, Morgan Guaranty Trust Bank. (Çoğaltma).

Freeman, Chris (1995) "The 'System of National Innovation' in Historical Perspective", *Cambridge Journal of Economics*, 19, 5-24.

Freeman, Chris and Luc Soete *Yenilik İktisadi* (Dilimize çeviren Ergun Türkcan 2003) Ankara: TÜBİTAK.

IBRD-International Bank for Reconstruction and Development, (Dünya Bankası) (1951)*The Economy of Turkey An Analysis and Recommendations for a Development Program*, Washington, D.C.

Kepenek Yakup (2010) *Development and Structure of the Turkish Economy* (Yayına hazırlanıyor).

Krueger, Anne O (1974) *Foreign Trade Regimes and Economic Development*, New York: National Bureau of Economic Reseach.

OECD (1998) *Technology, Productivity and Job Creation, Best Policy Practices*, Paris.

----- *OECD in Figures 2008, Science and Technology, Research and Development*, Paris.

Romer, Paul M. (1986) "Increasing Returns and Long-run Growth"

Journal of Political Economy, 94, 1002-27 ve

----- (1995) "The Origins of Endogenous Growth" *Journal of Economic Perspectives* 8, (1) 2-22.

Taymaz, Erol (2001) *Ulusal Yenilik Sistemi, Türkiye Sanayisinde Teknolojik Değişim ve Yenilik Süreçleri*, Ankara: TÜBİTAK ve TTGV.

Thornburg, M. W. and Soule G. Spry (1949) *Turkey, An Economic Appraisal*, New York: The Twentieth Century Fund, s.205-255.

World Bank (1980) *Turkey: Policies and Prospects for Growth, A World Bank Country Study*, Washington, D.C.

www.eni.com (Ağustos, 2010).